

DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2025.03.009>

Черваньов І. Г.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків

Підмальовок прийдешньої географії в українських реаліях (дещо про стан та майбутнє географії)*

УДК 91:001.891:528.9:504.03(477)(045)

Розглянуто в авторській інтерпретації приклади участі географічної науки в значних вітчизняних проектах минулого, щоб навести місток до сучасності. Визначено новітні проблемні питання методології: запропоновано суб'єкт-суб'єктний підхід як парадигму адаптивного природокористування й коеволюції системи Природа-Людина. Визнається рівнозначність (для різних цілей) феноменології та конструктивізму, доводиться, що географічне знання не є об'єктивним, як у природознавстві, бо залежить від парадигми, методу, критеріїв, авторства поглядів тощо, що потребує зазначати в явному вигляді й обґрунтовувати вихідні атрибути дослідження, наявний апарат і допустимі способи інтерпретації геоданих. У методичному аспекті зазначається тенденція, спричинена появою новітніх технологій, до прослідковування змін, їх інтерпретації, моніторингу та керування геосистемами на системній основі. Автор вважає надзадачею сучасної й прийдешньої географії кричущість проблеми відмови від стереотипу ретроспективності науки в освітньо-просвітницькій сфері, що є однією з причин іміджевих втрат географії та вилучення МОН України спеціальності «Географія». Пропонує змінити спосіб організації науки й відповідно в закладах вищої освіти від предметного (за галузями — фізична, економічна, соціальна тощо) до проблемного — більш ефективного й гнучкого.

Ключові слова: географія, феноменологія, конструктивізм, ретроспективність науки, організація науки в закладах вищої освіти.

Вступ

Шановний географі, — а цей наш цікавий журнал ніхто інший не читає! — головний його редактор — академік НАН України, Л. Руденко запропонував мені написати полемічну статтю про стан і перспективи географії. Я географ із 70-річним стажем, таких людей небагато. Цей надтривалий термін охоплює період від часів відновлення господарства й природного середовища після Другої світової війни аж до останніх часів — можливо, підготовки чи початку (не дай Боже!) третьої світової війни. Протягом цього

часу відбувся ряд подій загально географічного масштабу: «Видатні стройки комунізму» — і триумф географічного обґрунтування державної системи лісосмуг різного ієрархічного рівня, які змінили і вигляд, і продуктивність земель півдня країни; епопея освоєння цілинних земель (в Україні — навіть на заповідних територіях); географічне обґрунтування грандіозних — на ті масштаби — перетворень природи; створення каскадів величезних штучних водойм заради забезпечення господарства й побуту електричною енергією й тотального зрошення земель півдня

* Тут і далі йдеться про фізичну географію, яка нині віднесена до Наук про Землю (Е4, за новим переліком галузей знань і спеціальностей). Економічна, соціальна, суспільна географія тепер опинилась у суспільних науках (С6 Географія та регіональні студії — за тим же переліком). З цієї втратою для іміджу географії важко не погодитись. — Прим. авт.

Цитування:

Черваньов І. Г. Підмальовок прийдешньої географії в українських реаліях (дещо про стан та майбутнє географії). Український географічний журнал. 2025. № 3 (131). С. 9–19. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2025.03.009>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025.

Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

України зі степовим Кримом; проекти перекидання стоку річок, їх численні реалізації; тотальне осушення (потім частково двостороннє регулювання водного балансу) на перезволожених землях Полісся й не тільки; боротьба за природні ресурси, за їх раціональне використання — й відома в Україні багаторічна наукова програма раціонального природокористування; усвідомлення надмірності навантаження на природу й «екологічний бум»; вихід і людини, і людських інтересів у Космос і пошук умов, придатних для життя на інших небесних тілах, ніж Земля; тут же бурхливий розвиток, на тлі інформаційних досягнень геокібернетики, дистанційних методів і геотехнологій; «вибуховий» розвиток геоінформатики і спорідненого з цим інформаційно-пошукового туристичного бізнесу; ця війна, яка суттєвою мірою акумулює у собі — як ресурс перемоги — усі названі (й не названі з різних причин) здобутки людського прогресу; врешті-решт, це зазирання у післявоєнне майбутнє й відповідь на грандіозне за значущістю питання: відновлювати чи проектувати нове довкілля на беззворотньо втрачених природних ландшафтах зони бойових дій — і хто за це візьметься?

Банальним було б розпочинати цей нарис з твердження, буцім-то сучасність стрімко змінює усі погляди людства, або про інформаційний світ, або новітні запаморочливі можливості глобальної стратегії людства у відношенні до природи, або з оцінювання — позитивного чи скептичного — можливостей освоєння інших небесних тіл і т. п. Проте, без цього нам не обійтись. Бо будь-яка система знань чи сфер діяльності відразу втрачає життєздатність, лише хоч трохи відірвавшись від реального перебігу подій, і тоді людська спільнота відчуває її вичерпаність. Це стосується географії як першооснови ресурсознавства, екології (геоекології точніше) [1], новітніх зусиль з освоєння Марса й Місяця — адже там мусять бути створені пристойні умови проживання людини, якщо останнє — це не лише певний «брендшафт», а очікувана реальність. А тут ще гостро виникають питання відновлення цілих територій після закінчення цієї руйнівної війни — а хто наважиться відновити чи — ще важче — спроектувати «новий»

ландшафт, не чекаючи, доки природа сама собою залікує рани, їй же нанесені людською безглуздістю? Болісно, що у суспільстві майже ніхто (навіть в середовищі географів!) не ставить ці питання стосовно белігеративних ландшафтів, хоч зрозуміло, що для їх перетворення на ландшафт «нормальний» (саморегульований, отже, стійкий, здатний до саморозвитку) потрібна серйозна наукова проробка цього питання протягом років і з суттєвим фінансуванням (проте, неспівставним з вартістю навіть однієї одиниці військової техніки або балістичної ракети). Але критично запитаємо себе, шановні колеги: а хто з нас візьметься за цю справу — суспільно найкричущу? Найшвидше, до цього припадуть інженери-проектувальники, котрі мають відпрацьовану схему будь-якої розробки: передпроектні вишукування, проектне завдання тощо. І на цих — найважливіших і стандартизованих у постановчій частині справи етапах — навряд чи звернуться до фахівців-географів — найшвидше, це будуть експертизи інженерів-екологів, які вміють розмовляти з інженерами-проектувальниками на їх спільній мові. Географові традиційно під силу лише певні рекомендації, значущість і мова яких інженерному мозку незрозуміла. Хоча вже є певні прориви у сферу «географічного бізнесу», про що трохи буде далі — на позитивних прикладах, які, проте, як ластівка навесні, не роблять погоди. Отже, повертаємося до шекспірівського: «бути чи не бути» географії як суспільно значимій гілці людського знання?

Далі я хотів би звернути увагу на деякі питання — досить дискусійні або суперечливі, або навіть відсутні в такій постановці — які, з мого досвіду й складу мислення, можуть надати поштовху як творчій, так і конструктивній думці дослідника-географа й викладача вишу. Виклад буде конспективним, нагадуючи собою підмальовок¹ художника.

Виклад основного матеріалу

Методологічні штрихи

Перш за все, пошук ознак суб'єктності. Географія² вважається моноістичним знанням і тяжіє у цьому відношенні до природознавства. У де-

¹ Підмальовок, підмальовка — первинне зображення митцем основних рис майбутнього живопису — композицію, колорит тощо без напівтонів і деталей.

² Тут і далі йдеться (переважно) про фізичну географію. — Прим. авт.

яких її галузях або споріднених сферах науки й практики визнано її визначальне значення (геополітика — «географічний розум держави», економічна географія — «єдиний народногосподарський комплекс», гідрології — водозбір, гідрологічний процес, водний басейн, річкова система), в геоморфології — геоморфосистема тощо. Українська наука й освіта (нещодавно вони об'єднані аббревіатурою МОН) могли б пишатися тим, що науковці нашої країни є фундаторами сучасного землезнавства (три оригінальні підручники за 40 років) [2], вітчизняної геокібернетики та мають суттєво оригінальний внесок у радіогеографію³. Проте, у більшості випадків йдеться про об'єкти — ті сутності, на які певним чином чи повністю спрямована увага, діяльність, інтереси й потреби суб'єкта, відносно якого об'єкт є другорядним чи таким, що врешті ним стане. Зараз неодноразово політики визначають ознаки суб'єктності держави і шукають шляхи, щоб світ цю суб'єктність визнав. Заради чого? Що з цього? Найпереконливіше покажемо це на прикладі методології сучасної екології, де, як відомо, панує суб'єкт-об'єктний підхід: хтось обов'язково суб'єкт, («хазяїн» за узвичаєною термінологією) тоді як усе інше — середовище, підкорене інтересам суб'єкту — хазяїна). Загально відомо, що такий підхід є дуалістичним. І ортодоксального еколога цікавить усе те, що здатне впливати на суб'єкт (біоеколога — на особину, екосистему, популяцію; соціоеколога — на людину, спільноту тощо, і лише геоеколог не має «узаконого» суб'єкту, який би домінував над власним середовищем). Що пропонує автор? Увести в географію поняття «суб'єкт-суб'єктної системи»⁴ щоб закласти фундамент глибокого пізнання коеволюції — саморозвитку певної природної системи як партнера відповідної соціальної системи. Тоді обидві ці системи мали би дещо обмежені права підсистем одної планетарної (також регіональної чи навіть місцевої)

системи, а природокористування стало би адаптивним процесом на протилежність сучасному агресивному природокористуванню (цього вже вимагають ґрунтознавці-агроєкологи). Звідси витікають потреби інвентаризації не окремо ґрунту, рослинності, тощо — що вже давно в Україні певною мірою вирішено⁵ — а геосистем у складному комплексі «природа-людина»⁶. Це питання давно постулюється в науковій і особливо науково-популярній літературі, проте не має методологічного підґрунтя. Для географії це означало би усвідомлений внутрішньо превентивний (а не нав'язана з політичних чи кон'юктурних міркувань) і перманентний процес нового, комплексно-географічного вивчення природних систем як таких, що саморегулюються й здатні до саморозвитку укупі з економікою й соціумом (згадане поняття коеволюції, проте у більш конкретному сенсі). Дещо схоже цю ж думку висловлює І. Круглов у концепції трансдисциплінарної геоекології — науки про геосистеми [3]. Найбільше це стосується малих геосистем топологічного рівня розмірності, хоч, наприклад, з'явилося поняття «лісополе» Г. Денисика, у якому проглядає намір поєднати коеволюціонуючі системи регіонального рівня природу лісостепу та тотальне розорювання степових ділянок. До того ж, ми бачимо принципову розбіжність між екологією й географією: неоекологія вивчає стосунки з боку суб'єкту-людини; географія робить те ж з боку суб'єкту-природи. Перша спирається на примат суб'єкта над об'єктом — в інтересах суб'єкта; друга (себто географія) мусить одночасно й на одному рівні визначати, вивчати геосистеми, подаючи їх як суб'єкти, що коеволюціонують.

Феноменологія чи конструктивізм?

Зразками феноменологічного підходу є описи природи О. Гумбольдта, А. Краснова, П. Тутковського, також багатьох мандрівників тощо.

³ Термін «радіогеографія» запропонований В. Ю. Некосом для означення прикладного напрямку радіолокаційного зондування земних покривів (який, до речі, стрімко розвивається у всьому світі), хоч за звучанням провокує читача думати про радіаційне забруднення — Прим. авт.

⁴ Тут є певна двоїстість: суб'єктом, з одного боку, є людина чи спільнота — це зрозуміло; з іншого боку ми пропонуємо визнати суб'єктом і геосистему. Незалежно від того, яка частка «природності» у ній збереглася. — Прим. авт.

⁵ Принагідно нагадаємо про унікальні відповідні карти «Національного Атласу України» — беззаперечно, найкращої з відомих картографованих скарбниць знань про усі наявні багатства природи, суспільства, господарства та природокористування. — Прим. авт.

⁶ Попри банальність цього поняття, ступінь вивченості першої складової у науково-географічному відношенні суттєво програє другій. — Прим. авт.

Феноменологія⁷ є підходом, який передбачає всебічний опис будь-якого природного об'єкту («феномену») без намагання його аналітичного пізнання. Зараз цей потужний напрям людського інтересу набув величезного розголосу завдяки розвитку Гугла та інших інформаційних ресурсів. Географія (особливо фізична) є майстринею феноменологічного опису. Проте, на тепер і, вочевидь, надалі вона стрімко втрачає значення єдиного джерела реалістичних описів природи, бо всевидяще око Інтернету перебирає на себе цю функцію. І позиції географії тут програшні. Інша річ — пояснення. Тут географ мав би залишатись «на коні», був би лідером, якби міг обґрунтовано пояснювати феномени, не поступаючи цю роль галузевим фахівцям. Поки що ці можливості не залишають академічної аудиторії, тому абсолютно непопулярні в суспільстві. Але про це трохи далі.

Конструктивістський підхід є намаганням пояснювати феномени, користуючись знанням законів точного природознавства, системології, кібернетики тощо. В нашій країні він було набув певного значення завдяки поєднанню можливостей географії з кібернетикою (Інститут кібернетики був першим в СРСР за своєю співпрацею з Інститутом географії). Проте, конструктивістський підхід був дезавуйований «конструктивною географією» як ДАКівською професією, яка виявилася шпаринною для отримання наукових географічних ступенів не-географами (найчастіше чиновниками зі сфери природоохоронних органів), і тому був нещодавно «закреслений» розчерком пера (приклад, коли «з брудною водою виплеснули й дитя»). Проте, це не означає девальвації конструктивізму в географії, без чого вона не зможе стати в один ряд з іншими соціально значущими продуктивними галузями знаннями.

Об'єктивність чи суб'єктивність?

Люди мого покоління знали завжди, що об'єктивно це гарно, суб'єктивно — то ні. І часто в наукових оцінках лунала (й досі так є!) фраза на кшталт «автор об'єктивно показав...» — як вагомий аргумент на користь цього автора. Але чи так це насправді? І яке це має значення? Найзручніше б це показати на прикладах тематичного картографування, хоча це не моя власна

«наукова ніша». Доручить двом чи декільком авторським колективам скласти (чи укласти) карти однієї території за одного цілеподання, не обмежуючи їх єдиною легендою. І ми побачимо певний «науковий почерк» кожного з виконавців, залежно від наукової школи, переконань лідера, досвіду тощо. Тому у масштабних випадках (державні зйомки) узгоджують перш за все легенди (достеменно знаю це з геоморфологічного картографування) і готують настанови (позитивний приклад цього буде далі).

Про це можна було б не згадувати, якби не гостре питання інтерпретації матеріалів дистанційного зондування. Щоб з них отримати геодані, слід обирати певні оптичні діапазони або ж їх комбінації — а це переважно суб'єктивна процедура. Тому сказати, що дистанційні зондування надають об'єктивну (буцім то однозначну, незалежну від дослідника) картину земної поверхні — означає ввести споживача геоданих в оману. Є немало й інших прикладів, коли погляди, переконання, навіть політичні амбіції відповідного сьогодення знаходять відбиття в «об'єктивній» картині пізнання. Географія оперує поняттями й образами понять, і в такому разі зрозуміло, чому така древня й потужна (за предметом пізнання) наука (йдеться про фізичну географію) практично не має законів на кшталт фізики чи хімії. Тобто не є галуззю природознавства (як і науки про Землю в цілому).

Що з цього витікає? При формулюванні завдань досліджень слід явно визначати той дослідницький підхід і експериментальний апарат, у межах якого слід розглядати результат. І в цьому саме полягає роль наукового суб'єкта — вченого, наукової школи, також споживача отриманих знань. Отже, цим визначається реальна наявність декількох різних описів чи карт, кожний з яких є дійсними з точки зору авторів, якщо вони керувались різними методологіями, і витікає практична потреба у перманентному оновленні усіх зйомок, карт вимірів тощо (що в сучасну епоху не є вже ілюзорним). Для географії це архіважливо, бо пояснює потребу в існуванні Державної системи, подібної до давно існуючої (чи такої, що існувала) системи Земпроекту. Для нас це стосується не лише феноменологічних описів, але й інструментальних вимірів тощо. Не дарма існують настанови

⁷ Автором поняття і теорії феноменології є німецький філософ Е. Гусерль — Прим. авт.

декількох таких державних чи галузевих систем як стандартизовані документи (протоколи). І доки це питання не вийде на державний рівень і не буде врегульоване з подачі, можливо, Географічного Товариства України разом з академічним Інститутом географії⁸, до тих пір кожен дослідник має право й змогу використовувати лише певні йому доступні можливості. Буде певна «Вавилонська вежа» нашої науки. Це майже те саме, що і застосування різних фізичних одиниць або шкал, наприклад, метричної та англійської у вимірах, термометрії та ін., без встановлення співвідношень поміж ними. Доки в географії не буде запровадження такого однозначного підходу — до тих пір принаймні скептики будуть мати підставу не вважати її за науку — а лише як сукупність відомостей різного кшталту про нашу Обитель.

Окремо мушу сказати про Землезнавство, бо маю до цього найбільше відношення⁹. Землезнавство на наших очах втрачає позиції в освітній сфері, хоч його проблеми набувають усе більшого значення як методологічне підґрунтя інтерпретації дистанційних зондувань і, в принципі, могло б стати в один ряд з бізнес-перспективними зазіханнями на освоєння інших, ніж Земля, небесних тіл. І основою наук про Землю. Цей «дуалістичний парадокс» — назвемо його так — спричинений відставанням класичної Гумбольдтівсько-Ріттерівської натурфілософської концепції від новітніх геоданих, отриманих експериментально: дистанційного аналітичного («цифрового») опису всієї земної кулі або ж величезних просторів; пізнання навіть недоступних органам відчуття властивостей і процесів; можливостей застосування геофізичних, геохімічних, системологічних методів в канві комплексного дослідження (землезнавство, ландшафтознавство): балансів, встановлення саморегуляцій, що спричиняють природні катастрофи. Поряд із ними — повільні й тому невідчутні, проте суттєві еволюційні процеси: кліматичні зміни, тренди періодичної деградації озонового шару та зледеніння — ціла низка явищ реального буття й ядро глобально-еколо-

гічних та великорегіональних загроз майбутнього. Проте, в жодній з впливових фундацій країни не існує хоча би натяку на глибоке вивчення цих загроз і лише час від часу повторюються судження про них, почерпнуте з політичних мегапроектів (як Кіотський протокол чи Монреальська й Віденська конвенції про озоновий шар або Паризький протокол тощо).

Щось схоже (проте в іншому масштабі) варто сказати про ландшафтну географію (на додаток до дуалістичної ландшафтно-екології) [4–5]. Адже людина чи будь-яка людська спільнота живе в ландшафті й споживає (найчастіше мимовільно, несвідомо) ландшафтні (екологічні) послуги — результат самоочищення чи продукування ресурсів, чи самовідновлення якості середовища. У нашій країні зроблено лише перші кроки у напрямку пізнання таких сервісів, тому ставлення до ландшафту — потужної фізико-хімічної «природної індустрії» й одночасно інформаційного ресурсу — залишається вкрай примітивним, хоч це теж один з сучасних бізнесів і основа розвитку світового туризму. Його слід радикально міняти, намагаючись її зруйнувати в державно конституційованій концепції агресивного «продуктивного» природокористування.

Методичний бік

Найбільш революційні події спостерігаються у методичних можливостях сучасної фізичної географії та геоекології¹⁰. Вони пов'язані, перш за все, з бурхливим розвитком дистанційних зондувань земної поверхні, завдяки чому багато які зі завдань «наземних» досліджень, десятиліттями здійснюваних не лише експедиційно, але й стаціонарно, перебрали на себе космічні зйомки й комп'ютерні технології, вирішуючи схожі завдання якісно й оперативно. Суттєвим здобутком і критичною перевагою таких досліджень є можливість отримувати інформацію про властивості й процеси, які є недоступними для безпосереднього спостереження, виміру, порівняння станів тощо, через їх стрімкість, або, навпаки, довготривалість. Це особливо стосу-

⁸ Схожа ситуація була півстоліття тому, коли О. Маринич, діючи одночасно від двох таких авторитетних фундацій, створив програму раціонального природокористування в Україні — першу роботу такого масштабу й охоплення — Прим. авт.

⁹ Автор є співавтором підручників 1984, 1997, 2000 рр. та кількох навчальних посібників.

¹⁰ Те саме, беззаперечно, стосується воєнної географії, можливо, також суспільної географії, проте автор не вважає себе в праві про це судити. — Прим. авт.

ється ландшафтів, дослідження яких набули, завдяки цьому, інноваційного наповнення, що, в свою чергу, дало можливість на новому рівні формулювати завдання геофізики та геохімії ландшафтів, застосовуючи у цих дисциплінах не лише геосистемний підхід, але більш конкретні методи балансів, моделювання стійкої неврівноважності просторово розподілених відкритих геосистем тощо. Це спричиняє реальні можливості в суспільно високо значущих системах геомоніторингу, прогнозування й геоекспертизи [6–7]. Вони мусять витіснити чи відтіснити широко використовуваний, відповідно до нормативно-правової бази України й інших передових країн хибний, з точки зору геосистемного підходу, принцип «доза-ефект»: адже однакова дія (у вигляді забруднення) спричиняє, як правило, різні ефекти (навіть протилежні, а інколи й позитивні!) в залежності від природного «фону» (насправді типу й стану геосистеми), на які це забруднення діє¹¹.

Традиційна зневага більшої частини географів до технологій¹² особливо проявляється в освітній сфері. Це й відсутність у більшості освітніх географічних осередків належної фахової підготовки з дистанційного зондування, яке досі вивчається без стандартизації обов'язкового обсягу знань, особливо ж умінь і навичок, що призводить до відставання у цій високопрогресивній й швидкоплинній сфері, до речі, вельми актуальній, суспільно визнаній і тому високоавторитетній.

Проте, є проблема відсутності певного «інтерфейсу» поміж сучасними засобами отримання геоданих, з одного боку, та їх подальшим використанням для вирішення географічних завдань, з іншого. Це як, скажімо, мати автоматизовану базу даних просторової ідентифікації, яку використовувати лише для укладання традиційних «паперових» карт: унаслідок цього технологічні здобутки отримання інформації (швидко; зручно для використання комп'ютерними системами; автоматичного аналізу тощо) зводяться нанівець громіздким комплексом дій з проектування, макетування тощо — аж до от-

римання готової карти, яка традиційно з'явиться лише через значний час від початку роботи. Утім, тут вже є суттєві зрушення [8]. Маю на увазі, перш за все, піонерні (для України) роботи Інституту географії НАН України [9–10]. Ці роботи мають значний як методологічний, так і прагматичний сенс (але про останній буде далі). У методологічному відношенні суттєво виглядає інноваційне ставлення до ландшафту як об'єкту оцінювання, проектування, заповідання. Поняття «ландшафт» узгоджене цим потужним авторським колективом з міжнародними документами, перш за все «Європейською ландшафтною конвенцією» (2000 р.), яка, на нашу думку, ставить перед ландшафтознавцями інші цілі, ніж лише морфологічне структурування ландшафтної сфери за М. Солнцевим — саме мало відому «геофізіологічну» й значну інформаційну функції ландшафту як найбільш інформативної ланки природи [11]. Такий підхід, якого дотримуємося й ми, показує зовсім інші, глибші можливості географії в «довкіллярстві» в умовах інформаційної ери розвитку суспільства.

Прагматичні аспекти сучасної географії

Проте, методологія — одне, а її практична реалізація дещо інше. Як приклад практичної реалізації наведених у згаданих роботах положень, назовемо лише кілька робіт, вбачаючи цей текст певним «демонстраційним проектом». Маю на увазі продуктивні розробки, виконані під методологічним керівництвом, редакцією й з безпосередньою участю Л. Руденка. Це вже зазначена вище роботи, а також інноваційний «Атлас Черкаської області з територіального планування» [12]. Доречно тут же згадати роботи А. Гудзеви-ча, зокрема [13], та дещо з наших колективних робіт, що згадані вище.

Чи не абсолютна більшість класичних географічних робіт обмежувалася виявом, описом, картографуванням усталених статичних характеристик об'єктів довкілля. Це мало за причину, перш за все, відсутність технічних можливостей і відповідних технологій дослідження динаміки,

¹¹ Роботами науковців (переважно сектору ландшафтознавства Інституту географії НАН України (В. Давидчук та ін.) на експериментальному матеріалі показано, як суттєво диференціювалося суміжними ландшафтами навіть одномоментне надходження радіонуклідів у 30-кілометровій зоні ЧАЕС. — Прим. авт.

¹² Зазначимо те, що загально відомо, тому випадає з пильного погляду сучасника: імідж географії формується загально-освітньою школою, а вчителі географії складають ліву частку професіоналів. І вони практично не обізнані з сучасною науковою географічною методологією й особливо — з практичними її реалізаціями. — Прим. авт.

організації, саморегулювання геосистем, і, відповідно, навіть задуму застосувати географічні знання в інших сферах буття, зокрема територіальній організації, моніторингу, плануванні, визначенні ризиків природокористування тощо, чим традиційно займалися інженери-проектувальники. Не випадково ці сегменти керування довкіллям узяла на себе сучасна екологія («неоекологія» за В. Некосом), що вдалося їй через міждисциплінарність і відповідне широке залучення фахівців (і можливостей) інженерної ланки суспільства. Але більшість проблем сучасності стосуються динамічних характеристик: картографування геосистем, моніторингу, прогнозування, запобігання негативним наслідкам тощо [14–15]. У цих відношеннях обробка мусить відбуватися у режимі, близькому до реального часу. Як приклади, можемо навести досвід ландшафтного онлайн-картографування з використанням дистанційних геоданих і мобільних пристроїв (смартфонів) зі спеціальними програмними модулями, також наш кафедральний досвід індикативного моніторингу за розробленим алгоритмом комплексного дослідження [16]. Автори знайшли новітні підходи до великомасштабного цифрового картографування ландшафтів стосовно до специфіки лісостепових екосистем. На прикладі показано можливість, по-перше, формалізувати процес створення карт, одночасно зменшивши його вартість і прискорити за рахунок використання ДЗЗ; по-друге, здійснювати моніторинг змін геосистем ландшафтного рівня організації шляхом порівняння ДЗЗ на різні терміни зйомки та складання актуальних ландшафтних карт (на певні часові зрізи). Різні аспекти таких досліджень і розробок частково висвітлені, за нашої участі, в «УГЖ» [17] та «Віснику ХНУ імені В. Н. Каразіна» [18]. У цих роботах міститься досить ретельний виклад повного переліку питань — від постановки завдання, методології, методів (в системному поєднанні дистанційних зондувань з наземними ландшафтними зйомками у великому масштабі та алгоритмізації прикладних завдань планування та моніторингу).

Значний пласт прикладних досліджень більш широкого, регіонального рівня розмірності належить науковцям вище згаданого неоднора-

зово Інституту географії НАН України. Частково вони є результатом творчого переосмислення досвіду й реальної співпраці з науковцями Німеччини та інших країн. Вони містяться в декількох монографіях та методичних настановах — що особливо важливим є для сучасної практики організації територій, просторового планування та геоекспертизи. Скромні межі цієї статті не надають будь-якої можливості розкрити глибинний зміст та інноваційний потенціал цих великих праць, тому ми змушено обмежилися вище лише тонкою канвою досить поверхового показу їхньої значущості.

Іміджеві втрати географії

Сучасність усе в більшій мірі визначається іміджем певних сфер науки, практичної діяльності чи навіть поглядів на те чи інше. В інформаційну епоху («еру») імідж формується засобами ЗМІ: реклама, популяризація здобутків, рівень застосування сучасних технологій, інтерес міжнародних фондів і владних структур країни чи регіону, позиція у загальноосвітній школі й закладах вищої професійної освіти. Прорахунки у цих сферах сучасного світу призводять до іміджевих втрат географії, яку в свідомості суспільства залишається на рівні уявлень часів Дениса Фонвізіна. Але іміджеві втрати, спричиняючи зневагу до географії через її надто класичне бачення, призводять і до того, що суспільно значущі геоекологічні проблеми вирішуються переважно інженерами¹³. А де наше місце? — запитаємо самі себе. А воно там, де ми здатні його вибороти у змаганні з конкурентами та успішному запровадженні наших можливостей у життєву практику суспільства.

Добре, що географів було залучено до розробки міжнародних програм (ПРООН), але хто про це знає крім учасників? Радикальне суспільне значення мусять мати роботи з територіальної організації регіонів на ландшафтній основі, виконані напередодні війни Інститутом географії НАН України [12], де було використано сучасну комплексну методику, розроблену ним разом з фахівцями Німеччини. Але знову-таки: кому це відомо? Можна навести й численні інші приклади. У географічних інституціях немає ані натяку на популяризацію (через Інтернет і ЗМІ) важли-

¹³ Зазначимо, що з часів «екологічного буму» спеціальність «Екологія» стала загальноосвітньою, базуючись на багатьох технічних і технологічних спеціальностях, далеких навіть від елементарних знань про геосистемну організацію довкілля. — Прим. авт.

вих для суспільства напрямів географічних досліджень і належних розробок, а в географічних фундаціях не передбачено організаційно-фахові структури для соціалізації таких досягнень. Навіть Українське географічне товариство значною мірою втратило притаманну йому за статутом просвітницько-популяризаційну функцію, фокусуючись на формально-бюрократичних питаннях та звітуючи за досягнення, отримані його підрозділами в межах виконання досліджень, передбачених міжнародними грантами та завданнями МОН України, а подекуди й інших відомств¹⁴.

Щодо прийдешньої географії

Надзадача сучасної географії — зламати стереотип зневаги до географії в освітянській сфері. Саме вона, власне, формує імідж науки. Навряд чи є навчальна дисципліна у шкільній програмі (не мені про це судити), яка настільки відірвана від сучасності й настільки незграбна у використанні арсеналу новітніх можливостей навчання. При цьому і школярі, і випускники минулих (але недавніх) років досить легко і головне — із задоволенням «гортають» сторінки порталів, сайтів, читають і переглядають сенсаційні нариси і повідомлення блогерів про певні події, стани, загрози довіллю й довілля людині, себто проблем суто чи суттєво географічних. З гіркотою зазначимо (і в свою адресу теж), що серед авторів інколи досить сенсаційних (буває, до абсурду) повідомлень, аналізів, псевдоекспертиз мало фахівців-географів. Цей парадокс — наш прорахунок. Великоповажний журнал, який Ви тримаєте зараз у руках, читають лише сотні освічених осіб і лише виключно географів. ЗМІ «про таке» не пишуть — немає сенсації — «хліба преси». Переважна більшість людей — а від їх суджень і оцінок імідж науки залежить куди більше, ніж від професійних зусиль — про географію навіть не знають у цьому актуальному сенсі. Зневага до географії ґрунтується й на тому очевидному факті, що більшість з того, що вивчається на освітніх щаблях розвитку людини, тепер легко, образно, доступне в Інтернеті, де на цих добре упакованих знаннях (інколи досить абсурдних — як популярне на заході твердження, що Земля плоска, або що вона є буквально «живим організмом») чи інших сенсаціях заробляють мільйони невігласи. Географам потрібні

сучасні засоби популяризації дійсних знань чи боротьби з такими невігласами. На додаток (чи на заміну?) академічних паперових видань, це могли бути популярні, як кажуть, глянцеви журналі (у Харкові наприкінці 1990-х рр. навіть видавався такий «Новий світ»). Але автор має на увазі реєстрацію й належне редагування науково-популярного географічного журналу, який був би настільки тиражним, щоб залучав рекламу — фінансове джерело його публікації — це перше.

По-друге, у цій проблемі зміни іміджу ключову роль мусять мати маркетологи професійних географічних знань, які були би обізнані, з одного боку, з найсучаснішими науковими й практичними можливостями й досягненнями, з іншого — розумілися на маркетингу пізнавальної сфери й навіть можливостях відповідного бізнесу — адже без цього будь-який задум приречений на небуття.

По-третє, — і це найболючіше — хто є носієм географічних знань? Армада шкільних вчителів, добра частка яких отримала професію у «до-космічну» та «до-інформаційну» епохи, не володіють ані сутністю сучасних завдань науки, ані технологічними можливостями. Досить часто діти, народжені вже в інформаційну еру, випереджають своїх наставників у володінні смартфоном, де через Гугл та Вікіпедію й інші програми охоплений увесь багаж людських знань, а самі наставники уникають потреби «відірватися» від підручника у напрямку смартфона (критично — знаю про це по собі). Тим більше — розробити чи бодай оволодіти сучасними навчальними геоінформаційними технологіями хоча би на демонстраційному рівні. Слід сказати, що сучасна скрута в організації навчання й потреба у освоєнні дистанційного навчання є водночас суттєвим поштовхом до того, щоб цю проблему здолати, користуючись можливостями комп'ютеризованого дистанційного навчання і навіть можливостями штучного інтелекту, який також дихає в потилицю.

По-четверте, у вищих слід змінити спосіб набуття географічної освіти. Що знання активні більш ефективні, ніж звичайне «перекачування» з одного носія (з голови викладача чи підручника) до іншого — є як відношення реципієнта до донора: закінчилася процедура — розпрощалися

¹⁴ Це зауваження є самокритичним (автор тривалий час був членом різних керівних структур УГТ — Прим. авт.)

й забули. Раніше практичні можливості географа не виходили за межі географічного майданчика чи екскурсії у природу. Але тепер у смартфоні кожного увесь світ! Викладачеві слід бути лише до певної міри «Аріадниною ниткою», формулюючи завдання й підштовхуючи науковий пошук прямо в аудиторії (для мене такі приклади в університетській аудиторії очевидні). Тут неоране поле можливостей для методистів нової генерації.

Щодо наукових напрямів. У тексті цієї полеміки автора з дійсністю сучасного й прийдешнього географічного світу було дещо сказано про новітні напрями географії як у методологічному, так і в інноваційно-прагматичному відношеннях. Є вельми переконливі напрацювання й успіхи, географи або за їх участю, виконано й реалізуються величні (й дрібні — їх більше) розробки з різних питань сталого самопідтримуваного розвитку¹⁵. Особливо радує прогрес у розумінні ландшафту як самопідтримуваної природної (природно-антропогенної) системи, опанування технологічними можливостями просторової ідентифікації (геодані), територіального планування, геосистемного моніторингу та керування. Проте, у цих актуальних можливостях відчувається відставання від стрімкого прогресу інформаційного суспільства попри те, що географія по суті є високоперспективною, але неусвідомленою суспільством інформаційною сферою знання.

Висновок

Як зазначали провідні науковці, сучасна ера технологічна й прагматично орієнтована. Те, до чого не дійшов технологічний прогрес, або те, що не переконало у своїй значимості, відмирає. Так відбулося зі зникненням спеціальності «Географія» з нормативного переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти України¹⁶, що спричинить поступову каскадну втрату відповідних дипломованих фахівців 4–5 рівнів акредитації, а з цим — кадрового забезпечення географами усіх сфер освіти, просвіти й навіть бізнесу (якщо потрібна просторова ідентифікація об'єктів чи процесів).

Я особисто вважаю, що це суттєво негативна реакція управлінців МОН на застарілість шкільної географічної освіти, яка мало змінилась за сотню-другу років. Не краще виглядає сюжет з випускниками географічних факультетів. На відміну від інших, близьких до неї сфер наук про Землю (метеорології, геології, ґрунтознавства та ін.) географія не конституційована в жодній практичній сфері (на відміну від «сусіднього конкурента» — екології). Наприклад, із зникненням потреби у нових вчителів географії університетським випускникам шлях або в науку (це одиниці), або в інформаційні геотехнології, або у вільний бізнес (фрілансінг). Тому навіть найбільш праведні зусилля високореєтингових освітніх закладів розбиваються об реалії «відсутності попиту». Вище я намагався показати ті деякі, з можливих, сфери сучасного буття, у які доцільна інвазія географічних фахівців. Але це здійснення лише за умови конституювання не лише потреб відновлення територій чи проектування, оцінки, моніторингу тощо — у чому ще слід переконати керівні органи держави й громад. Вбачаю проблему в зміні внутрішньої організації науки та її інституцій. Застарілий і зайвий поділ на фізичну, економічну, соціальну, суспільну й інші географії, тобто об'єктний підхід до організації науки, вважаю, слід замінити на проблемний. Адже певний досвід отримання замовлень і грантів, виконання реальних завдань свідчить про те, що ефективними є колективи фахівців різних спеціальностей — навіть далеких сфер знання чи діяльності, якщо вони об'єднані однією проблемою. Питання лише «інтерфейсу» поміж ними. До того ж, така структура організації відповідних інституцій, а також освітньої сфери була б динамічною, заохочувала до науково-інформаційного пошуку й обміну. Проте, це лише моя особиста думка.

Отже, пролунав «перший дзвоник» — зникнення географії з переліку спеціальностей, бездіяльність в цьому питанні МОН України, яка визначає перспективу розвитку науки. Замість того, щоб безперспективно вимагати повернення «статус-кво» традиційної географії, як це намагаються зробити деякі відповідні фа-

¹⁵ Знову-таки схвально звернімося до лідерства у цьому відношенні Інституту географії НАН України, відповідні напрацювання якого досить відомі. — Прим. авт.

¹⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти» від 30.08.2024 № 1021.

культети університетів, слід скористатися цією «кризою жанру», з одного боку, та труднощами сучасного періоду існування держави — з іншого (про що частково йшлося у передмові

статті), щоб здійснити якісну перебудову географії, яка надто тривалий час залишається ретроградним знанням, і спрямувати її в царину майбутнього.

Література [References]

1. Rudenko, L. G. (2012). Geography before the latest challenges and questions (Ukrainian aspect). In *Ukraine: geography of goals and opportunities*. pp. 284–294. [In Ukrainian]. [Руденко, Л. Г. (2012). Географія перед новітніми викликами і запитаннями (український аспект). У : Україна: географія цілей і можливостей. С. 284–294.].
2. Bagrov, M. V., Bokov, V. O., & Chervanov, I. G. (2000). *Earth science: a textbook for higher education*. Kyiv: Lybid. 464 p. [In Ukrainian]. [Багров, М. В., Боков, В. О., Черваньов, І. Г. (2000). Землезнавство: підручник для вищої школи. К.: Либідь. 464 с.].
3. Kruglov, I. S. (2005). Geoecology as a transdisciplinary science of geosystems. *Physical Geography and Geomorphology*, (47). pp. 100–107. [In Ukrainian]. [Круглов, І. С. (2005). Геоекология як трансдисциплінарна наука про геосистеми. Фізична географія та геоморфологія, (47). С. 100–107.].
4. Grodzynskiy, M. D. (2014). *Landscape Ecology: Textbook*. Kyiv. 251 p. [In Ukrainian]. [Гродзинський, М. Д. (2014). Ландшафтна екологія: підручник. Київ. 251 с.].
5. Grodzynskiy, M. D. (2017). Landscape geography: the old name of a new science or the revival of an almost forgotten one. *Ukrainian Geographical Journal*, (2) 59–64. [In Ukrainian]. [Гродзинський, М. Д. (2017). Ландшафтна географія: стара назва нової науки чи відродження майже забутого. *Український географічний журнал*, (2). С. 59–64.].
6. Chervanyov, I., Ovcharenko, A., & Zalyubovska, O. (2022). Creating “landscape images” using remote sensing tools on the example of the territory of the Slobozhanskyi National Park. *Applied Landscape Science: History, Modernity, Prospects: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Seminar in Memory of Prof. A. Melnyk*, Lviv. pp. 50–54. [In Ukrainian]. [Черваньов, І., Овчаренко, А., Залюбовська, О. (2022). Створення «образів ландшафту» засобами ДЗЗ на прикладі території НПП «Слобожанський». *Прикладне ландшафтознавство: історія, сучасність, перспективи: матеріали Всеукраїнського наукового семінару пам’яті проф. А. Мельника* Львів. С. 50–54.].
7. Zaliubovska, O., Ovcharenko, A., & Chervanyov, I. (2023). Landscape research: from paradigm through GIS technology to monitoring (on the example of the territory of the Slobozhansky National Nature Park). *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Geology. Geography. Ecology*, (59), 110–124. DOI: <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2023-59-09> [In Ukrainian]. [Залюбовська, О., Овчаренко, А., & Черваньов, І. (2023). Ландшафтні дослідження: від парадигми через ГІС-технологію до моніторингу (на прикладі території НПП «Слобожанський»). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Геологія. Географія. Екологія»*, (59), С. 110–124.] DOI: <https://doi.org/10.26565/2410-7360-2023-59-09>
8. Petlin, V. M. (2017). *Information in the organization of natural territorial systems: monograph*. Kyiv: PC KNU. 420 p. [In Ukrainian]. [Петлін, В. М. (2017). Інформація в організованості природних територіальних систем: монографія. Київ: ВЦ КНУ. 420 с.].
9. Rudenko, L. G., Golubtsov, O. G., Chekhniy, V. M., et al. (2020). Methodology and practice of assessing the territory of Ukraine for conservation. Kyiv: Naukova Dumka. 224 p. [In Ukrainian]. [Руденко, Л. Г., Голубцов, О. Г., Чехній, В. М., та ін. (2020). Методологія і практика оцінювання території України для заповідання. Київ: Наукова думка. 224 с.].
10. Golubtsov, O. G. (2021). Landscape planning: basic provisions and experience of implementation in Ukraine. *Ukr. geogr. ž*, 1(113). 63–72. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2021.01.063> [In Ukrainian]. [Голубцов, О. Г. (2021). Ландшафтне планування: основні положення та досвід реалізації в Україні. *Український географічний журнал*, (1), С. 63–72. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2021.01.063>].
11. Karasov, O., Vieira, A. A. B., Külvik, M., & Chervanyov, I. (2020). Landscape coherence revisited: GIS-based mapping in relation to scenic values and preferences estimated with geolocated social media data. *Ecological Indicators*, 111, 111–126.
12. Rudenko, L., Holubtsov, O., Lisovsky, S., Maruniak, Ye., Farion, Yu., & Chekhniy, V. (2013). Cherkasy region landscape program: methodological approaches and main results of the planning. *Ukr. geogr. ž*, 2. 30–39. URL: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGJ_2013_2_30-39.pdf [In Ukrainian]. [Руденко, Л. Г., Голубцов, О. Г., Лісовський, С. А., та ін. (2013). Ландшафтна програма Черкаської області: методичні підходи та основні результати планування. *Український географічний журнал*, (2), 30–39. URL: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGJ_2013_2_30-39.pdf].
13. Hudzevich, A. V., Liubchenko, V. Y., Bronnikova, L. F., et al. (2020). Landscape approach to take into account regional features organization of environmental management. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University, series “Geology. Geography. Ecology”*, 119–129.
14. Blasi, C., Capotorti, G. C., et al. (2017). Ecosystem mapping for the implementation of the European Biodiversity Strategy at the national level: the case of Italy. *Environmental Science and Policy*, 78, 173–184. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2017.09.002>

15. Chervanyov, I. G., Bokov, V. O., Tymchenko, I. E. (2004). Geosystemic foundations of environmental management: a text-book. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National Research Center, Tempus-Tasis 21242-2000 project. 184 p. [InUkrainian]. [Черваньов, І. Г., Боков, В. О., & Тимченко, І. Є. (2004). Геосистемні основи керування природним середовищем : навчальний посібник. Харків: ВЦ ХНУ імені В. Н. Каразіна, проект «Темпус-Тасіс 21242-2000». 184 с.].
16. Zalyubovska, O., Ovcharenko, A., & Chervanyov, I. (2025). Geosystem Monitoring: A Textbook. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. 141 p. [InUkrainian]. [Залюбовська, О., Овчаренко, А., Черваньов, І. (2025). Геосистемний моніторинг : навчальний посібник. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 141 с.]
17. Chervaniyov, I. G., Zaliubovska, O. V., & Ovcharenko, A. Yu. (2019). Reasoning for the selection of indicative objects for landscape monitoring of environmental territory and research by remote sensing data and field surveying. *Ukr. geogr. ž.*, 1(105). 15–23. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2019.01.015> [InUkrainian]. [Черваньов, І. Г., Залюбовська, О. В., Овчаренко, А. Ю. (2019). Обґрунтування вибору індикативних об'єктів для ландшафтного моніторингу природоохоронної території та дослідження їх за даними дистанційного зондування й польового знімання. *Український географічний журнал*, (1), 15–23. DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2019.01.015>.].
18. Bodnya, O. V., Ovcharenko, A. Yu., Chervanyov, I. G. (2017). Geosystem analysis of short-term trends in the structure of the territory of the Slobozhanskyi National Nature Reserve using PLANETSCOPE space photography. *Bulletin of the V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Geology. Geography. Ecology*, (47), pp. 176–184. [InUkrainian]. [Бодня, О. В., Овчаренко, А. Ю., Черваньов, І. Г. (2017). Геосистемний аналіз короточасних трендів зміни структури території НПП «Слобожанський» за допомогою космічної зйомки PLANETSCOPE. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Геологія. Географія. Екологія*, (47), с. 176–184.].

**Стаття надійшла до редакції 25.03.2025,
прийнята до друку 13.05.2025.**

Chervanyov, I. G.

V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv

A Sketch of the Future of Geography in Ukrainian Realities (Something About the State and Future of Geography)

UDC 91:001.891:528.9:504.03(477)(045)

The author's interpretation draws on examples of the involvement of geographical science in significant domestic projects of the past to establish a connection to the present. The latest methodological issues are identified; the author proposes a subject-subject approach as a paradigm for adaptive nature management and the coevolution of the Nature-Human system. The author defines the equivalence (for different purposes) of phenomenology and constructivism. It is proven that geographical knowledge is not objective, unlike in natural science, because it depends on the paradigm, method, criteria, authorship of views, and other factors, which require explicitly indicating and justifying the initial attributes of the study, the available apparatus, and permissible methods of interpreting geodata. In the methodological aspect, the author notes the tendency, caused by the emergence of new technologies, to track changes, analyze them, monitor them, and manage geosystems on a systemic basis. The author considers the overarching task of modern and future geography to be the glaring problem of abandoning the stereotype of science's retrospective nature in the educational sphere, which is one of the reasons for the image losses of geography and the removal of the specialty "Geography" from the Ministry of Education and Science of Ukraine. He proposes to change the way science is organized and, accordingly, in higher education institutions, from a subject-based (by branches—physical, economic, social, etc.) to a problem-based approach, which is more effective and flexible.

Keywords: *geography, phenomenology, constructivism, retrospectivity of science, organization of science in universities.*

For citation:

Chervanyov, I. G. A Sketch of the Future of Geography in Ukrainian Realities (Something About the State and Future of Geography). *Ukrainian Geographical Journal*. No. 3(131): 9–19. [In Ukrainian] DOI: <https://doi.org/10.15407/ugz2025.03.009>

Copyright © 2025 Publishing House *Akademperydyka* of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The article is published under the open access license CC BY-NC-ND license

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>